

Fotó: Kőhányai János

**Vajda Mihály és felesége: Barbara Smitmans-Vajda
– aki először publikál a *Múlt és Jövőben* – a 2017-es könyvnapon**

semmilyen egységesítés nem sikerült. Természetesen Olaszországban és Németországban sem volt jobb a helyzet – lásd a rémes weimári állapotokat –, de Olaszország nem igazán számított, Németország meg Hitlerrel összekapta magát, a totális vereség eredményeképpen meg újjáéledtek bizonyos alapvető értékek. – De nem igazán jó ez. S most rémesen fáradt vagyok. – Ja, még annyi: Oroszország és Spanyolország végül is megőrizte a régi struktúráját – Anglia egész más tészta.

Ferenc pápa az egészen fordítani akar.

Ez is napló: Próbálkozom ezzel a viláगतalakulás dologgal, de ahhoz harminc évvel fiatalabbnak kel-

lene lennem. Még mindig furdalja az oldalamat: mintha igaz lenne, hogy a Monarchiában a legtovább maradt meg a tradicionális (lásd Broch, Stefan Zweig, Joseph Roth), hogy aztán széthulljék az egész. Franciaország: Balzacot kellene tovább olvasni, Anglia: szerves fejlődés, s csak mostanra érte el a végzete. Oroszországban szétverték a tradíciót, s azután sokáig tartott, míg újból helyreállították, Olaszország, Németország a totalitarizmusokon keresztül jutott el az egyik ide, a másik oda – Spanyolországot nem ismerem. Talán Buñuel segítene. De hát kell ez 82 éves korban? Se baj, olvasok, aláhúzgálok továbbra is, aztán meglátjuk.

Barbara Smitmans-Vajda
Remény és utópia
vagy rezignáció és elkeseredés?

Ernst Bloch, Stefan Zweig, Hannah Arendt:
emigráció és számkivetettség¹

I.

UTAZÁSOK A „TEGNAP VILÁGA”
„SZÉLCSENDES KORSZAKÁBAN”

„Önmagától senki sem kezdett kicsiként, alulról. Gyermekként tanulunk meg beszélni, de csak ifjúként teszünk rá egészében kísérletet. Akkor történik meg, hogy az ösztönt, a dolgok sava-borsát szavakká alakítjuk. Azt a furcsa ösztönt, hogy elmondjuk életünket, valahogyan pillanatnyilag és teljességében. [...] Felnőni és érezni a tavaszt [...] Csakhogy hirtelen belekap a színekbe a vihar. [...] Fejünk *magasröptű* kezdeményektől zúg. [...] A hajnal rémséges tárgyakat világít meg az ifjaknak, kényszeríti őket, hogy nagyok érezzék magukat, hogy fessenek, beszéljenek. Művet hozzanak létre, mely őket a világba, a világot meg beléjük helyezi...”² Így kezdi Ernst Bloch *Spuren* című könyvében a „Rafael kezek nélkül” című fejezetet.

Amit itt Bloch néhány mondatban elénk tár, Stefan Zweig száműzetésének utolsó éveiben *Egy európai emlékezései* című írásában vázol. Zweig a régi Ausztria világában, az első világháború előtti időben egy nagypolgári zsidó családban nőtt fel; egy olyan időben, melyet „szélcsendes korszakként” „a biztonság aranykoraként” jellemez. „...még a nagy tömegek szegénysége sem látszott leküzdhetetlen problémának. [...] Barbár visszahanyatlásokra, például háborúkra Európa népei között ugyanúgy nem gondolt senki, ahogy boszorkányokban és kísértetekben sem hittek már rég; atyáink állhatatosan törtek előre ily mód a bizalomtól a tolerancia és a megegyezés csálhatatlanul elkötelező erejéig.” „Életformájuk mintha mindenestül jellemezné az úgynevezett »jobb zsidó polgárságét«, mely a bécsi kultúrának számos értéket adott – hálából ki is írtották érte.”³

Hannah Arendt Zweig e könyvéről írott esszéjében azt mondja, hogy nincsen jobb dokumentum a zsidók szituációjáról azon korszakban; a könyv

„nagyon nagyhatású tanúságtétel arról, hogy miként uralta e generáció egész fiatalságát a dicsőség, a hírnév akarása. Eszményképük Goethe volt [...] és minél kulturáltabb volt e csodagyerekek szülői háza, annál inkább imitálták Goethét. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy költők akartak lenni. Ez dominált személyes életük alakításában is. [...] A jómódú zsidó otthonok egyre több gyermeke igyekezett kikerülni az üzleti életből, minthogy a pusztá egyre gazdagabbá válás értelmetlen volt a számukra...”⁴

Stefan Zweignek, a nagypolgári zsidó világ gyermekének is voltak ifjúkori költőálmái, de nem azzal a céllal, hogy híressé legyen. Életrajzában *A tegnap világában* vázolja az utakat, melyeken álomcéljához közelített. Mert már számára is, s nemcsak „mimaiak” számára, miként Hannah Arendt gondolja, „használnak tünnek a börtönök és a ketrecek falához azok az arany korlátok, [...] melyeknek biztonságérzetüket köszönhatték. A gettók falához is ugyancsak hasonlóak voltak.”⁵ Zweig emlékezései egy fejezetének azt a címet adja, hogy „Vargabetűk önmagamhoz”.⁶ Útra kelni a távoli idegenbe, a világot meg-tapasztalni, be-utazni⁷ és így önmagát is megtapasztalni Bloch számára is az önmagával való találkozás lehetőségeihez tartozott. „Aki nagyon letelepedett, nem eszi meg, amit nem ismer [...]. Ott, ahol nem vagy, ott lakik a boldogság” – így kezdi Bloch költői-filozófiai elmélkedéseit „az idegen otthonlétéről, a nem-otthonos idegenről” *Spuren* című könyvében.⁸ A kék virág, mint időtlen és térhez sem kötött vágy- és reménykép, mindvégig filozófiájának vezérmotívuma marad, számkivetettség-könyv-

vében, a *Das Prinzip Hoffnung*ban is, különösen amennyiben „az utazás vonzása”, a „szép idegen”⁹ vágyképeihez tartoznak.

II.

MENEKÜLÉS ÉS SZÁMKIVETETTSÉG

1.

Ernst Bloch és Stefan Zweig az első világháború és a nemzetiszocializmus világában

„...mindig szívből mulatok a fiatalabb generáció csodálkozásán, ha elmesélem nekik, hogy az első világháború előtt én például még útlevél nélkül mentem Indiába és Amerikába, sőt, azt se tudtam, milyen az útlevél” emlékezik Zweig: „Az ember akkor csak beszállt és kiszállt, nem kérdezett semmit, őt se kérdezték, s nem kellett százféle papirost kitöltenie, mint ma. Nem voltak tartózkodási engedélyek, vízumkényszerek, zaklatások; a határok, amelyeket ma a vám, a rendőrség, a határőrség, a mindenki részéről mindenkivel szemben megnyilvánuló kölcsönös bizalmatlanság drótkadályaiként véd, akkoriban jelképes vonalak voltak.”¹⁰

Az első világháborúval azonban a baráti ország ellenséges országgá vált, még mialatt Zweig úton volt az országok között. Bloch és Zweig a véres fegyveres szolgálat alól fel voltak mentve. Mindketten pacifisták voltak, meglehetősen különböző értelmezésben.

Bloch megírta *Az utópia szelleme* című könyvét,¹¹ amely „kapcsolatos volt a háborúval”. Barátsága Georg Simmellel tönkrement azon, hogy Simmel a háborút a „krízis és katarzis” közötti „abszolút” szituációként értékelte, amit különben 1917-ben visszavont.¹²

Zweig is felhőborítónak tartotta számos értelmi állásfoglalását. Nem volt lelkes „...e költőktől, professzoroktól, e gyorsan forralt hazafiaktól. Csakhamar érezni lehetett azonban, milyen borzasztóságot műveltek, amikor a háborút magasztalták, s a gyűlölet orgiáit szították.”¹³

Zweig különben Blochkal ellentétben nem állt kezdettől fogva szemben a háborúval. Először még ambivalens volt a „patriotizmust” illetően, valamilyen idealisztikus hangulatban közeledett hozzá; hogy mégse adta meg magát neki, és határozottan a pacifizmus oldalára állt, részben annak köszönhető, hogy az utazás az életformája volt: „...épp elég hosszan éltem kozmopolita módra, semhogy

egyik napról a másikra gyűlölni kezdjek egy világot, amely ugyanúgy az enyém volt, mint a hazám.”¹⁴

„A patriotizmus hirtelen támadt mámorával”, amit Zweig értelmiségiek esetében is fellángolni látott, azt vallotta: „...meggyőződésemből nem engedek, továbbra is az egységes Európát tartom eszményképemnek, és ettől a felfogásomtól el nem tántoríthat az ügyetlen diplomaták és a lelkiismeretlenül nyereszkedő hadiiparosok által előidézett testvérmészárlás ténye.”¹⁵

Zweig, aki haditudósítóként Galíciában dolgozott a bécsi Kriegsarchiv számára, „soha nem felejtette el” egy lelkész szavait, aki oly sok haldoklónak adta fel az utolsó kenetet: „...hogy az emberiség ily bűnökre vetemedjék, nem hittem volna.”¹⁶ „Tulajdonképpen ez adta az igazi ösztönzést nekem is: harcolni kell ez ellen a háború ellen!”¹⁷ A „harcolni” Zweig persze nem véres értelemben értette. „A pusztába kiáltó józan látnok alakját választotta szimbólumul”, melyet a *Jeremiás* című háborúellenes drámájában 1917-ben állított színpadra, a pacifizmus melletti visszavonhatatlan döntését hozta a világ tudtára.¹⁸

A nemzetsocializmus előjeleit mind a ketten, Bloch is, Zweig is egy szeizmográf érzékenységevel figyelték. Bloch éberségre szólít: „A náci egyetlen dolgot sem nevez a nevén, hiszen akkor mindenki láthatná, miről is van szó. Kicsereéli a cédulákat, a sóra cukrot ír, a méregre mézet és megfordítva. Minden csirkefogó tanult ebből valamit.”¹⁹ Zweig, visszatekintve ezt írja:

„...csak a háború után indult el a világ bomlási folyamata a nacionalizmus jegyében [...] századunk e szellemi járványának első tünete a xenofóbia lett: az idegenek gyűlölete, legalábbis az idegenektől való félelem. [...] Régebben csak bűnözőknek kellett olyan megalázó zaklatásokat kiállniuk, mint manapság bárkinek egy-egy utazás előtt vagy alatt. Fényképezkedni kell szemből és profilból, jobbról-balról [...] ujjlenyomatot kell adni [...] egészségi bizonyítvány, oltási bizonyítvány [...] űrlapokat kell kitölteni, aláírni három-négy példányban, és ha ebből a papírkötegből csak egyetlen lap is hiányzik, végünk!”²⁰

A szó „hontalan” most stigmává lesz, szégyenné és megaláztatássá, szemben azokkal a „kozopolita álmódosításokkal”, melyekben Zweig elgondolta, hogy ha „valaki nem tartozik egyetlen államhoz sem, ezért mindegyikre joga van. „Sajnos megint tapasztalhattam, milyen tökéletlen a mi földi fantáziánk, s hogy épp a leglényegesebb érzéseket csupán akkor értjük meg, ha magunk is átéljük részleteiket.”²¹

2.

Örökség és örökösök a számkivetettségben

Bloch könyve, a *Korunk öröksége*,²² a marxistáknak szóló üzenetére épít, miszerint szubjektív álmainkat, kulturális örökségünket ne hagyjuk a nációkra és a fasisztákra, akik a saját céljaikra sajátítják ki és visszaélnék vele – látszatra feltűnés nélkül. Kritikusan elemzi a húszas évek „köztes idejét”: ...az ember nem tudja, hogy vajon a hajnal vagy éppen az esthajnal köszöntött ránk.²³ A nációk hatalomra jutásával ezt a kettős fényt sötét éjjel követte.

Ettől kezdve Bloch és Zweig úton léte már nem utazás, hanem menekülés és számkivetettség, pontosan abban az értelemben, ahogy Bloch a *Prinzip Hoffnung*ban megkülönböztette: „Hogy örömet okozzon, minden utazásnak önkéntesnek kell lennie”, „Az emigránsok nem utaznak, akkor sem, ha a felszabadulás lehetősége lebeg a szemük előtt...”²⁴ Az Európán keresztül-kasul tartó menekülés Odüsszeiája után Bloch az Egyesült Államokban, a számkivetettségben, *Das Prinzip Hoffnung* című könyvében fejt ki gondolatait utópiáról és örökségről. A számkivetettség ellenére, sőt, éppen amiatt, Janus-arccal afelé fordul, amit a történelemből és a történetekből mint reményt és kívánságot örökölhetünk. Remény nélkül az embert semmi sem ösztönöznék az életre, arra, hogy határokat tapasztaljon meg, határokkal küzdjön meg, átlépjen határokon. A remény, mint elv, ősi, mint az éhség: élet-elv.

Zweig a számkivetettségben felidézett emlékeiben, a *Tégnap világában* látszatra szükségesnek tart apróságokat is megemlíteni, hogy lássuk, miként változtatta meg kifejezetten a nemzetiszocializmus terrorja a világot.²⁵

Mindketten, Bloch is, Zweig is könyveikben megjelenítenek embereket, akikben az általános emberi méltóságra és szabadságra irányuló reménykedés megtestesülését látják. De azt is felmutatják velük kapcsolatban, hogy a remény csalóka is lehet.²⁶

Bloch számára a *Thomas Münzer* „...történet, gyümölcsöző értelemben [...] róla magáról, s arról, ami hozzá tartozik, minden elmúltról, amit érdemes feljegyezni, s mindez arra jó, hogy kötelességeket rójon ki ránk, hogy lelkesítsen bennünket.”²⁷ Münzert „a forradalom teológusának” nevezi, „forradalmárnak Krisztusban”. Mint a bizonyág figurájának, tovább kell élnie a „fogalommal lett történelem” értelmében, aki a „továbbiakban is hatékony forradalmi fogalmak megtestesülése”.²⁸ Friedrich Engels kijelentéseire emlékeztet, aki szerint Münzer a

francia forradalom előfutára, „chiliasztikus kommunista”,²⁹ aki „forradalmi politikát folytat, melyet mint annak abszolút télosza³⁰ a misztika táplál” „kommunistikus őskeresztény követelményekkel”.³¹

Münzer-könyvében Bloch azt állítja, hogy a „jó-nak jogában áll erőszakot elkövetni”: „Nemcsak az irányítja az embert, amit tesz, az is, amit eltűr, hogy másokkal megtörténjék. [...] Vannak korok, melyekben a rossz iszonyatosan megnő, s a tűrő, éppen azáltal, hogy tűr, és hagyja, hogy mások tűrjenek, különösképpen megsokszorozza a rosszat. [...] Ily módon lesz a tűrő a rossz túlsúlyáért, személyesen is, s nem csupán általánosságban, a szolidáris emberi természetből adódóan maga is felelős...”³²

Erasmusról, a humanistáról, Bloch ezt jegyzi meg: „A kommunista mozgalom az idő tájt olyannyira jelentéktelen kezdeteket mutatott fel, hogy más osztályokból való némely kulturált ideológusok, még a nagyon kifinomult Erasmus is, hacsak egy semmire sem kötelező igennel is, a kommunista-őskeresztény követelményekkel szimpatizálva, e követelményeket elméletileg megragadva, elfogadja őket.”³³

Bloch kritikája radikálisan szemben áll azzal az üzenettel, melyet Zweig angliai száműzetése idején írott könyvében, *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*³⁴ az erőszak meghatározta világnak küldött. Zweig azt méltatja Erasmusban, hogy mint a harcban álló konfliktusfelek közötti utazó közvetítő, határozottan fellépett a tolerancia és az egyéni szabadság érdekében. De felmutatja a korai humanistáknak azt a „szép tragikus tévedését” is, hogy idealista módon hittek a haladásban, abban, hogy a felvilágosodás és a kultúra „képes megnevesíteni az emberi természetet”.³⁵ A könyv utolsó fejezetének címe: „Erasmus hagyatéka”.

„Firenzében ugyanakkor, amikor a haldokló Erasmus az európai egyetértést mint szellemi örökséget hagyja nemes feladatként a jövő nemzedékekre, megjelenik a világtörténelem egyik leghatározottabb és legmerészebb könyve, Nicolò Machiavelli hírhedt *Principéje*. [...] A történelem valóságos terében természetesen képes volt megvalósulni Machiavelli erőszakot dicsőítő princípiuma. [...] Diplomataik egész nemzedékei tanulták hideg művészetüket a kegyetlenül okos firenzei politikai számtankönyvből, vérrel és vassal húzták meg a nemzetek közötti határokat, majd rajzolták őket folytonosan újra. A szembenállás, nem pedig az együttes fellépés kényszerített ki Európa valamennyi népéből szenvedélyes

energiákat. [...] A nemzetek vágyott egyesülése a közös kultúra jegyében a valóságban- és talán sohasem megvalósíthatóan – utópia maradt.”³⁶

Erasmus személyes tragikumát Zweig abban látja, hogy éppen ő, „aki a legkevésbé volt fanatikus, aki minden fanatizmussal szemben állt, belesodródott a nemzeti-vallási tömegszennvedélyek egyik »legelvadultabb konfliktusába«, s éppen abban a pillanatban, amikor Európában a nemzetek feletti eszme először jelentkezett győzedelmesen.”³⁷

Zweig Angliában, száműzetésének első helyén, közvetlenül szembetalálkozott a „tolerancia elvével” mint beteljesületlen utópiával. Tanúja volt a hadi eseményeknek; megfigyeléseit rögzítette naplójában. Az volt az érzése, hogy tehetetlenül ki van szolgáltatva a rombolás hatalmának, az „agresszió princípiumának”. „Teljes depresszió. Franciaország elveszett, évszázadokra romokban hever, Európának ez a legszeretreméltóbb országa; kinek írjon az ember, miért éljen. [...] Azt érzi az ember, hogy befogadták ugyan, de abszolút kívülálló [...] maradt. Európának vége. Most vagyunk csak igazán hontalanok.”³⁸

„Notebook war 1940” című naplójában pénteken, május 24-én ez áll: „...találkozni a németekkel, miután az ember hét éven át előlük menekült, szörnyűsége lenne, és ami itt ránk a háború után mint zsidókra vagy német születésűekre vár, nem lesz kevésbé rémes.”³⁹ Két nappal ezután jegyzi fel Zweig a mondatot, melynek szellemében alig két évvel később cselekedett: „A sors és a szerencsétlenség megkeseríti az embert, ahogy a népeket is, és azon becsvágyók számára, akik ma Hitlert akarják majmolni, bejáratódott már az egész műsor. Mindenesetre jól teszi az ember, ha mindig készletben tart egy üvegcsse morfiumot. Megeshet, hogy szüksége lesz rá.”⁴⁰

De a braziliai száműzetésben, ahová végül is 1941 augusztusában megérkezett, még egyszer összeszedte magát. Élete utolsó heteiben utolsó művén dolgozott, a *Montaigne*-en. Befejezetlen maradt.

Ifjúkorában, belátta már, Montaigne-t illető érdeklődése, s az ő egész generációjáé, csak antikvárius volt, irodalmi, történelmi. „Mert mit is törődött volna egy féktelen korban az ember Montaigne okos figyelmeztetésével [...], erősködésével a mérsékletet és a toleranciát illetően, ha egyszer nem akart illúziótlanná és nyugodttá válni [...]? Aztán pedig – vajon az a fajta individuális szabadság [...] 1900 körül tényleg megkövetelte volna még, hogy makacsul védelmezzük? Vajon nem volt-e már az régen magától értetődő egy diktatúrák és szolgaság alól felszabadult emberiség számára, melynek

mindezt a törvény és a szokás garantálta?...”⁴¹ Amiről régebbi nemzedékek álmotdtek, és amiben reménykedtek, a „szélvédett korszakban” már megvalósulni látszott. Az így megélt valóság mégis megcsalta azokat, akik a megélt maradárdó voltában reménykedtek. Erasmusszal elmúlt egy remény, és amikor Michel de Montaigne belép az életbe, egy nagy reménység elhamvadni látszik, hasonló, mint amelyet mi magunk is megéltünk évszázadunk kezdetén: a „világ humanizációjának reménye”⁴² – írja Zweig Erasmusra és Montaigne-re visszatekintve.

Az ókortól a napjainkig tartó történelem példái-val ábrázolja Zweig a remények és a megcsalatottság váltakozását a világtörténelemben. „Ahogyan a mi saját századfordulónkon [...] kimondhatatlan remény lelkesítette a már gyakran megcsalatott emberiséget. [...] Csakhogy, ha a hullám túl meredeken és túl sebesen emelkedik, annál kataraktikusabban vissza is hullik. [...] A reformáció, amely Európában a keresztyénség új szellemét álmodta megvalósítani, a vallásháborúk példátlan barbárságához vezetett. [...] Egész Európában minden országot szétmarcangol a gyilkos polgárháború, míg az Újvilágban a konkvisztádorok bestialitása felülmúlhatatlan kegyetlenséggel tombol...”⁴³

III.

KÉTSÉGBEESÉS ÉS „OPTIMIZMUS” A 20. SZÁZADI MENEKÜLT ZSIDÓK KÖRÉBEN

1.

„Mi, menekültek?”

Hannah Arendt Zweigről és Blochról⁴⁴

Stefan Zweig világosan és szemléletesen beszél *A tegnap világában* a menekültekről, többnyire zsidókról: „Hétről hétre, hónapról hónapra mind több menekült érkezett, és egyre szegényebbek, egyre riadtabbak voltak.” Azok, akik még sokáig bíztak Németországban és maradtak. „Inkább alázzák meg őket a hazájukban, semhogy idegenben kelljen koldusként megalázkodniuk. [...] ...sárga csillagot kellett viselniük, hadd ismerje fel őket mindenki, akár a leprásokat egykor, kerülje és gúnyolja kitaszított, megvetett lényüket az utca embere...”⁴⁵

Zweig elmeséli, amit személyesen egy londoni utazási irodában megélt: a száműzöttek várótermében nincsenek rang- és osztálykülönbségek: „... Zsúfolva volt menekültekkel, szinte kizárólag zsi-

dókkal, s mind menni akart valahova. [...] a tartózkodási engedély lejárt, menni kellett [...] idegen ég alá, idegen ajkú emberek közé, akik ismeretlenek a számukra, s akiknek ők alkalmasint egyáltalán nem kellene. [...] Kísérteties csapat volt. A legmegrázóbb mégis az volt, hogy tudnom kellett: ez az ötven meggyötört ember csak egész kicsiny, szétugratott előőr, s mögöttük ott a roppant hadsereg, az öt-, nyolc-, talán tízmillió zsidó [...] ez a gigászi tömeg, gyilkosoktól űzve, páni félelemben futva a hitleri erdőtűz elől; Európa minden égtáján, szegélyén megszállják a pályaudvarokat, megtöltik a börtönöket, ott ez a kiűzött nép, melytől megtagadtattott, hogy nép legyen.”⁴⁶

Amikor Hannah Arendt írása, a „We Refugees”, 1943 januárjában megjelent,⁴⁷ Stefan Zweig már tizenegy hónapja halott volt: 1942. február 22-én az önkéntes halált választotta. Hannah Arendt nyilvánvalóan nem ismerte még *A tegnap világa* című könyvének leírásait, mely posztumusz jelent meg 1944-ben. S bizonyára nem ismerte a „Die geistige Einheit der Welt” című előadását.⁴⁸ Mennyiben szállhatott egyáltalán vitába Zweig írásaival és gondolkodásával? Könyveit a nácik elégették... Tudott talán arról, hogy Freud megváltoztatta álláspontját Mózes ábrázolását illetően, amiről Zweig közös számkivetettségük országában, Angliában személyes beszélgetést folytatott, s hírt adott?

„Életének ezekben az utolsó napjaiban még jobban foglalkoztatta a zsidóság és jelenkori tragédiája; itt a benne élő tudós ember nem lelt átfogó képletet, tündöklő szelleme nem adhatott mindent megvilágító választ. [...] Nemrégiben jelentette meg Mózes-tanulmányát, amelyben Mózeset nem zsidóként, hanem egyiptomiként állította be... Fájt neki most már, hogy azt a könyvet éppen a zsidóság legborzalmasabb óráján publikálta, »most, amikor mindenüktől megfosztják őket, én még a legnagyobbjukat is elveszem.«”⁴⁹

Zweig közvetlenül élte meg s írja le a kivándorlásra váró menekültek megalázó helyzetét, Arendt viszont az Egyesült Államokba már megérkezett menekültekről ír, akik közé ő maga is tartozott:

„Velünk a »menekültek« fogalmának jelentése megváltozott. Menekültek közöttünk manapság azok, akiknek az volt a pechük, hogy mindenüktől megfosztottan érkeztek egy új országba, s a menekültügyi bizottságok segítségére szorultak. A háború kitörése előtt még érzékenyebbek voltunk a »menekültek« megjelölésre. Megtettünk mindent azért, hogy másoknak bebizonyítsuk,

egészen közönséges bevándorlók vagyunk. Azt magyaráztuk, hogy önkéntesen indultunk el egy általunk választott országba, és vitattuk, hogy helyzetünknek az úgynevezett zsidó problémához bármi köze lenne. [...] Otthonunkat és ezzel a mindennapok otthonosságát elvesztettük. Elvesztettük foglalkozásunkat. [...] Elvesztettük rokonainkat a lengyel gettókbán,⁵⁰ a legjobb barátainkat megölték koncentrációs táborokban, ez pedig privát világunk összeomlását jelenti.”⁵¹

Amikor Hannah Arendt általánosító mi formában beszél, akkor magát és minden érintett zsidót belevon a dologba: „Mi, örültek, egy privát egzisztenciáért küzdünk, amely valami individuális sorssal kapcsolódik össze. [...] Nem vagyunk képesek megérteni, hogy itt a legkevésbé sem egyesekről van szó, hanem az egész zsidó népről.”⁵²

2.

„Az egész zsidó nép?” – „A letragikusabb ebben a zsidó tragédiában”

Stefan Zweig azt mondja, hogy

„...a huszadik századnak ebben a zsidó tragédiájában az volt a letragikusabb, hogy akik elszenvedték, nem látták az értelmét, s nem tudták, miért bűnhődnek. A középkori űzöttek [...] legálább tudták, miért sújtják őket: a hitükért, törvényükért. Órizték még [...], amelyet a maiak rég elvesztettek; azok a hajdaniak töretlenül hittek Istenükben. Abban a büszke tudatban éltek és szenvedtek, hogy népük a világ teremtőjének, az emberek megalkotójának választott népe, sorsuk különleges sors, küldetésük van. [...] Bárhogy és bárhova űzve, mindig megmaradt még egy otthonuk, hazájuk Isten, ahonnan földi hatalom, császár, király, inkvizíció ki nem kergethette lelküket. Amíg vallásuk kötelékében közösséget alkottak, erősek voltak; [...] A huszadik századi zsidók azonban már rég nem alkottak közösséget. Nem volt közös hitük, zsidóságukat inkább tehernek érezték s nem büszkeségnek. [...] Már nem is érthette egyik a másikat; beolvadván a honos népekbe, inkább voltak már franciák, németek, angolok, oroszok, mintsem zsidók.”⁵³

Ezzel a leírással Zweig a modern zsidóság egy lényeges problémájára mutat rá: a zsidók már régen nem „Izrael népe”, ahogy ezt a Biblia nyel-

vén nemcsak a zsidók, hanem a keresztények is neveztek.

Az „identitásra” és „asszimilációra” irányuló politikai és egzisztenciális kérdés, egy személyt, egy népet, egy államot, egy nemzetet illetően, amelyet a történelem folyamán a háborúk, a hódítások, a népvándorlások és emigrációk mindig újból és újból felvetettek, Zweiget személyesen is izgatta:

„...szeretem a nyelveket és sokszínű szelleműket, az államokban azonban csak véletlen formációkat látok. Mi vagyok én például? Német, ha bennünket Németországhoz csatolnak, németosztrák, ha az antant bennünket önállósághoz segít, csehszlovák, mert apám cseh német, és holnap talán már annektálnak bennünket, zsidó, ha itt a zsidóság kisebbségi nemzetté lenni kényszerítetik. Ez nem egyedi sors: ma milliók nem tudják, mik is ők, a voralbergiek holnap svájciak lesznek – mindezt farce-ként élem meg, ahogyan Bismarck német birodalmát egy ugyancsak hatalmas, nagy államnak tekintetem ugyan, nem pedig a német világnak (amely egyedül a láthatatlanban, a nyelvben és a szellemben rejlik).”⁵⁴ Vajon a modern világ zsidói közösség-e, nép-e? Vagy megfelelőbb nem a „zsidó népről”, hanem Freuddal „zsidóság”-ról beszélni? De ez meg micsoda? Mik a kritériumai a sajátosnak, a megkülönböztetendő zsidónak?

IV.

AZ ASSZIMILÁCIÓ PROBLÉMÁJA

1.

„pária” és „parvenü”

A számkivetettségben nemcsak Stefan Zweig számára vált semmivé a „világpolgárság” „hittel megálmodott” „eljövendő rendje”.⁵⁵ Zweig látta a zsidó lakosság nyomorát Galícia nyomorgettóiban, azokat, akiket senki nem számított a „zsidó világpolgársághoz”. Leírását a tömegesen menekülő zsidókról menekülésük állomásain úgy olvassa az ember, mint pervertált remények jelenetét, ami kiegészíti azt, ahogy Theodor Herzl temetését írja le, ahol a zsidók a világ minden égtájáról, minden országból összesereglettek; sokak eszméit táplálták Herzl látomásai. Maga Zweig azonban távolságtartóan viszonyult a cionizmushoz és a bécsi ifjú cionisták mozgalmához.⁵⁶

Arendt írása – a *Wir Flüchtlinge* – nemcsak a helyzet leírása akar lenni, de nem is *egy* egyetlen panasz a sok közül, hanem vádirat, méghozzá a zsidók ellen,⁵⁷ egy lázadó provokációja és tiltakozása, melynek nem lehet nem érezni szakadatlan szarkasztikus tenorját. Panaszaitól immáron a zsidóknak maguknak kell megszabadulniuk, mégpedig azáltal, hogy tudatosítják panaszuk okát: az ok pedig az asszimilációjuk! A zsidóknak most már végre tudatosítaniuk kell magukban zsidóságukat, zsidóknak kell vallaniuk magukat, ahelyett, hogy folyton-folyvást „nem zsidó voltukat” bizonygatnák, s identitásukat attól függően cserélgetnék s próbálnák más-más homlokzat mögé rejteni, hogy hová vándorolnak ki vagy hová menekülnek. „Mániásokként viselkedünk, akik mindig újból és újból megkísérlik valami képzelt stigmájukat elrejteni. [...] Bármihez alkalmazkodunk.”⁵⁸

Kritikájának magja és alapja – kapcsolódván Bernard Lazare-hoz, a zsidó újságíróhoz⁵⁹ – a zsidók két csoportjának megkülönböztetése: a „páriáé” és a „parvenüé: kívülálló, marginalizálódott egzisztenciák és alkalmazkodó felkapaszkodottak: „A történelem mindkettejükre a megvetettek státuszát kényszerítette rá, a páriákra is és a parvenükre is [...] az utóbbiak lealacsonyítva érzik magukat, ha [az előbbieknél] a sorsában kell osztozniuk.”⁶⁰

Arendt elgondolása szerint az alkalmazkodó feltörekvők megszerzett tekintélyüket azzal vásárolták meg, hogy elvesztették a társadalmi megvetettségükkel és kirekesztettségükkel szembeni ellenállás szabadságát.

Nem a *Wir Flüchtlinge* című írásában, hanem a Zweigről írott esszéjében említi Arendt azt a nevet, melyhez elsőként rendelte hozzá ezt a két fogalmat: Rahel Varnhagenét.⁶¹ Rahel Arendt számára szinte metaforikus alak: jóllehet zsidó, elfogadott a „jó társaságban”, szalont vezet, ahol híres entellektüeleket fogad, élete végén azonban tudatosítja magában a pária és parvenü volta ellentmondásosságát, és vedzi magának a bátorságot, hogy elfogadja zsidóságát. Arendt számára Rahel azok közé tartozik, akikben a zsidó egzisztencia sorsa példászerűen „objektiválódott”, s akiben Arendt a maga zsidóságát is felismeri: a zsidó identitás keresését. Így Arendt esszéjét⁶² Stefan Zweig *A tegnap világa* című könyvének Rahel-álmával kezdi, amelyben a szégyenérzetet és a tisztesség elvesztésének érzését, mint elviselhetetlen terhet, „asszimilált” zsidóként neki egyedül kellett hordoznia.

„A szégyen és a tisztesség” Arendt számára „politikai fogalmak, a közélet kategóriái. [...] Az író csak hírnevet vagy ismeretlenséget ismer, szégyene az anonimitás. Stefan Zweig író volt. [...] A maga

személyének méltósága volt a gondja, s így a politikától előkelően távol tartotta magát. [...] Semmiféle reakcióját nem határozta meg valamiféle politikai meggyőződés, valamennyit a társadalmi megaláztatottsággal szembeni túlságos érzékenység diktálta. [...] Ahelyett, hogy harcolt volna, hallgatott.”⁶⁵

2.

A társadalmi asszimiláció jelentősége Bloch és Zweig számkivetettsége idején folytatott tevékenységében és akkor írt műveiben

Vajon tényleg elegendő volna Stefan Zweig kora ifjúkori vonzódását a költészethez, különleges érdeklődését a poézis és költőegzisztencia iránt, azt az igyekezetét, hogy megfigyelje és leírja világát, zsidó polgári származásával magyarázni, ahogy Arendt teszi? Nem érvényes-e vajon Zweigre is, amit Bloch – valamely fiatalembernél, eredetétől függetlenül, úgy ír le „mint ösztönt, a dolgok sava-borsát szavakká alakítani. [...] Művet hozni létre, mely bennünket a világba, a világot meg belénk helyezi...”⁶⁴

Blochnak ezek a szavai egyszersmind önmagáról is szólnak. Jóllehet kispolgári viszonyok között nőtt fel, ellentétben feleségével, Karolával vagy Stefan Zweiggel és ifjúkori barátjával, Lukács Györggyel, akik zsidó nagypolgári család gyermekei voltak, benne is élt az ösztön, hogy művet alkosson.

Bloch és ifjúkori barátja, Lukács különböző származásuk ellenére – vagy éppen abból eredően – marxistákká lettek. Sem számkivetettségük idején, sem azután nem pária-parvenü létük tudatában „lázdadtak”, folytattak forradalmi „harcot”, és persze semmiképpen sem vérrel és fegyverrel.

„Mindannyian elnyomottak, megaláztatottak és sértettek voltunk” – mondja Bloch azzal kapcsolatban, hogy már korán politikával foglalkozott, Bebelről és Rosa Luxemburgról szóló beszédekert írt, személyesen érintettek voltunk, amikor „este ezeket a kiéhezett proletárokat, Ludwigshafen utcáin elcsigázottan, magukat vonszolva látta”.⁶⁵

Úgy gondolja-e vajon Arendt, hogy a „Világ proletárjai, egyesüljete!” jelmondatot a zsidókra kellene alkalmaznunk: „Világ zsidói egyesüljete?”

Vajon a zsidóknak egy képzelt, tényszerűen azonban lehetetlen „zsidó világközösségben” fegyvert kellene fogniuk valahogy úgy, ahogy Bloch az „Utópia szellemében” romantikus-forradalmi módon – akkoriban „forradalmi pacifistaként” – megfogalmazta: „Uralkodás és hatalom önmagában is gonoszak, de elkerülhetetlen erővel föllépünk ellenük, kategorikus imperatívusként revolverrel a

kezünkben, ha és amíg másként el nem pusztít hatók.”⁶⁶

Nyilvánvaló, hogy Bloch nem tekintette zsidó problémának a társadalom szélére sodródottak és a „feltörekvők” problémáját:

Münzer című könyve 1977-es kiadásának „utólagos megjegyzésében” Bloch a *Prinzip Hoffnungot* az *Utópia szelleméhez* íródott „kódának” nevezi. Az *Utópia szelleme* „...forradalmi romantikája mértékre és irányra talál⁶⁷ a *Prinzip Hoffnungban*. Bloch persze továbbra is vallotta, hogy, a „vörös hős”,⁶⁸ aki, mint Münzer, harcol, s „a születőben lévő jövő emberiség”⁶⁹ számára példát mutat: „...egészen meggyilkolásáig állást foglal amellelt, amiért élt: világos fejvel, hidegen, tudatosan megy a semmibe; mint szabad szellemet ebben hinni tanították...”⁷⁰

Azt állítaná a *Prinzip Hoffnung*, hogy (a kanti értelemben vett) „kategorikus imperatívusz”-t adott esetben az erőszak princípiumával kell megvalósítani?

Bloch nem hiszi, hogy számkivetettsége idején, 1917-ben Svájcban „aktivista” lett volna: „Aktivizmus? Nem nagyon emlékszem ilyesmire. Mindez igen távoli és nagyon irodalmi volt”.⁷¹ E tekintetben életútja során semmi sem változott.

Blochnál, akárcsak Arendtnél, minden maradt a verbális radikalizmusnál, valami „intellektuális”, „irodalmi aktivizmusnál”, melyet sohasem fordítottak át, ilyesmit nem is akartak, „revolverrel a kezükben” végrehajtott véres tettekbe. Ki vethetné a számkivetettek szemére, hogy nem harcoltak – a varsói gettó zsidóihoz hasonlóan – „revolverrel a kezükben”!

V.

„IDENTITÁSVÁLTÁS”⁷² A NYELVBEN: „A NÉMET ANYANYELV” A SZÁMÚZETÉSBEN

1.

Az anyanyelv elvesztése a számkivetett zsidóknál

A „zsidók egy kisebbsége előnyben részesítette a »tudatos pária« státuszát” – írja Hannah Arendt a *Wir Flüchtlinge* című művében.⁷³ Nem „reményről” beszél, hanem lekicsinylően, ironikusan, „bizakodásról” és „optimizmusról”, kifejezetten akkor, amikor a számkivetettek, az emigránsok nyelvről van szó, „nálunk”, a zsidó menekülteknél:

„Elvesztettük nyelvünket és ezzel reakcióink természetességét, megnyilvánulásaink egyszerűségét és érzéseink fesztelen kifejezését. [...] Különb-
ben a nyelvet illetően nincsen semmi nehézségünk: [...] Azok, akik optimisták közöttünk, már egy év után is szilárdan meg voltak győződve róla, hogy angolul éppoly jól beszélnek, mint anyanyelvükön, két év után meg ünnepélyes esküt tesznek, hogy az angolban jobban otthon vannak, mint bármely más nyelvben – a német nyelvre már alig-alig emlékeznek csak.”⁷⁴

Bloch már tizennégy évvel Arendt *Wir Flüchtlinge* című írását megelőzően, New Yorkban, 1939-ben a Német Írók Védelmi Szövetségében tartott „Zerstörte Sprache – zerstörte Kultur” című előadásában foglalkozott az amerikai német számkivetettek anyanyelvükhöz való viszonyával: Arendttal ellentétben Bloch elemez: történelmileg, szociológiailag-politikailag, nyelvfilozófiailag, poetológiailag differenciál.

Ha „rólunk, emigránsokról” szól, akkor Arendttal ellentétben nem polemikusan általánosító „mi”-t használ, ami csak a zsidókra vonatkozik.⁷⁵ Bloch és Zweig nem tartoztak ehhez a kisebbséghez, az „optimistákhoz”, akikről Arendt beszél. Bloch nem tudott angolul, amit nyíltan bevallott. Felesége, Karola viszont beszélt angolul és más nyelveken is.

Zweig számos nyelv ismeretében jó fordító volt, a száműzetésben még a spanyolul is megtanult, hogy Argentínában, ahol egy konferencián vett részt, a vendéglátó ország lakosaival megértesse magát és a „világ szellemi egységét” a nyelvükön is meghirdethesse. Az előadást ő maga fordította franciára.⁷⁶

2.

Az anyanyelv jelentősége Bloch és Zweig irodalmi munkásságában a számkivetettségben

Mégis, mind Zweig, mind Bloch számára, ahogy más német nyelvű szerzők számára is, a száműzetésben német anyanyelvük volt az az egyedüli nyelv, mellyel magukat mint írókat azonosították: az volt az egzisztenciájuk és a kreatív életformájuk.⁷⁷

Bloch már *Az utópia szellemében* nyelvét önkifejezőként fogja fel, expresszionista attitűdként, mindenekelőtt „önmagával való találkozásként”, ami a „haza” legmélyebb értelme, „az idegenben is, mely nem otthonos”, s ami lehetővé teszi, hogy az idegen otthonban „otthonosan” legyen az ember. A számára idegen nyelvű számkivetettségben töltött időről ezt mondja: „Boldog voltam, hogy zavartalanul németül írhattam, egy olyan nyelven, melyet környe-

zetünkben nem beszéltek [...] egy tudományos és filozófiai nyelven.”⁷⁸

Zweig Baudelaire, Verlaine, Verhaeren és mások műveit fordította. Tudott angolul, és angliai száműzetése során angolul írta naplóját, de Blochkal ellentétben „szörnyen elszigeteltnek érezte magát, anélkül, hogy hatalma és lehetősége lett volna kifejezni magát...”⁷⁹ A „Notebook, war 1940”-ben ezt írja: „Nincs lehetőségem írni, minthogy nem vagyok eléggé az angol nyelv birtokában, és itt senki nincsen, aki hibáimat kijavítaná, és annak, amit mondani szeretnék, több színt kölcsönözhetne; az nyomaszt a legjobban, hogy hozzá vagyok kötve egy nyelvhez, melyet nem igazán tudok használni...”⁸⁰

Jóllehet Zweig Brazíliában vendéglátó országra talált, melyet *Brasilien. Ein Land der Zukunft* című könyvében még egy új, toleráns multikulturális világgá is felstilizált, személyes egzisztenciája számára nem talált alapot, előrehaladott életkorban már nem volt ereje, hogy újrakezdje az életét „minthogy a saját nyelvem világa számomra összeomlott, szellemi hazám, Európa megsemmisíti magát”.⁸¹

VI.

Kétségbeesés az elveszett utópia miatt vagy „a remény elve”? Hajnal vagy alkonyat?

Vajon Zweig „Európa szellemi egységét” illető gondolatai egy blochi értelemben vett „nem-konkrét utópia” világa, egy „elkötelezetlen optimizmus” szülöttei voltak, mi több, egy „nem-politikai”, „nem lázadó” magatartáséi? „...Optimizmusuk felszíne alatt nem nehéz felfedezni asszimilánsaink reménytelen szomorúságát.”⁸² Zweig önkéntes halála Arendt szerint megcsalatott és ezzel önmromboló optimizmusának a következménye volt, annak, hogy nem volt hajlandó elfogadni a maga pária-parvenü voltát; végezetül annak, hogy nem volt hajlandó lázadni. Ez a magyarázat megfelel Arendt kijelentéseinek az öngyilkosságokról a *Wir Flüchtlinge*-ben:

„Mi vagyunk az első nem vallásos zsidók, akiket üldöznek, és mi vagyunk az elsők, akik erre – nemcsak in extremis – öngyilkossággal válaszolunk. Megeshet, igaza van a filozófusoknak, akik azt tanítják, hogy az öngyilkosság az utolsó, a legvégső garanciája az emberi szabadságnak. [...] Csakhogy öngyilkosaink nem bolond lázadók, akik az életnek és a világnak odavetik megvetésüket és megkísérlik az egész univerzumot megsemmisíteni.”⁸³

Stefan Zweigen kívül önkéntes halálukkal más zsidók is igazat adtak az Arendt említette filozófusoknak. Közéjük tartozott Arendt barátja, Walter Benjamin is, a „maga szomorú és rémséges halálával”.⁸⁴

Vajon Arendt a zsidó öngyilkosokat illető kemény ítéletét később csak Benjamin öngyilkosságát illetően változtatta meg? Karl Jaspersnek írott 1946. május 30-i levelében ezt írja: „Az akkori atmoszféra des sauve qui peu olyan rémséges volt, és az öngyilkosság volt az egyetlen nemes gesztus – ha még ez valakit érdekelt –, mellyel nemes módon mehetett valaki tönkre”?⁸⁵

Vajon Zweig egy olyan „tűró” volt, akiről Bloch *Münzer*-könyvében azt mondja, hogy egyre fokozódó bajaikért maguk is felelősek” voltak? Amit Bloch a *Münzer*-ben Erasmus „sem mire nem kötelező igenjéről” írt, Arendt Zweiget illető ítéletét is kifejezi: „Bármiféle politikai meggyőződés nélkül”, előkelően félrevonul. Ugyanakkor Zweig „becsületére” legyen mondva, „soha nem hagyta magát megbolondítani az általános hisztériától. Hogy alapállásához, miszerint távol tartja magát a politikától, hű maradt, s ahogyan oly sok íróféle, nem használta ki a háborút arra, hogy a nemzetközi intelligencia köreinek kívül rendezkedjék be.”⁸⁶

Zweig „hallgatását” és felfogását azt illetően, ahogyan az ellenállásunkat kifejezhetjük, nemcsak könyveiből, hanem leveleiből is megismerhetjük, így a többi között Klaus Mannhoz 1933. május 15-én írt leveléből:

„Most egy Rotterdami Erasmusról szóló tanulmányon akarok dolgozni, aki szívében is humanista volt, s aki Lutherrel szemben ugyanúgy vereséget szenvedett, ahogy manapság a humánus németek Hitlertől. Analógia segítségével akarom felmutatni, és legnagyobb igazságossággal bemutatni ezt a típust és a hozzá hasonlókat. [...] Láthatja: már úton vagyok ahhoz, hogy egy új tevékeny formához jussak. Ahogyan a háborúban a »Jeremiás« segítségével egy mindenki számára érthető módon állást foglaltam, anélkül, hogy aktuálisan polemizáltam volna, úgy kísérek meg – itt is egy szimbólum segítségével – sok mai dolgot világossá és érthetővé tenni. A tisztán agresszív nem felel meg a karakteremnek, mert nem hiszek a »győzelemben«, viszont a mi csendes, elhatározott kitartásunkban, a művészi kinyilatkoztatásban talán nagyobb erő rejlik.”⁸⁷

A náci harcosokat és „giccsesen felstilizált” hőseiket – az olyanokat, mint Friedrich Schlageter Obersturmbannführer és Horst Wessel – „más területen akarom legyőzni” – írja Zweig – „ahol al-

sóbbrendűek, és velük szemben művészileg vitathatatlan formában a mi szellemi hőseink alakját akarom felmutatni”.⁸⁸

De ez a „tevékenységforma”, melynek Zweig elkötelezte magát, Arendt ítélete szerint (és másoké szerint is, akik Zweiget e vonatkozásban bíralták) nem volt elfogadható.

Évtizedekkel később viszont utolsó, *Vom Leben des Geistes* című művében Arendt a gondolkodást és a költészetet „tevékenységnek” tekinti. Ebben Mnemoszünének, az emlékező tudatnak „a leggyakoribb és egyben legalapvetőbb gondolati tapasztalatot tulajdonítja”: „A tettek történelme bennük [a költőkben] él tovább [...] Valami, ami kimondott, részesévé lesz a halhatatlanságnak”⁸⁹ – idézi Arendt Pindarost, a költőt.⁹⁰

Zweiggel szemben alkalmazott mércéjét Arendt Heideggerrel szemben viszont nem alkalmazta: a megszakított kapcsolat (1933–1950) után újból filozófusi és baráti viszonyban állt vele.⁹¹

„Neked, 1969. szeptember 26-án, negyvenöt év után változatlanul” – ajánlja Heideggernek beszédét annak 80. születésnapján.⁹² Nála – mondja – azt tapasztaljuk, hogy „a gondolkodás tiszta cselekvés”. Ő „a gondolkodás birodalmának titkos királya”. Amit Arendt Karl Jaspershez intézett 1946. július 9-i levelében „valóban megbocsáthatatlannak” tekint Heideggernél, jöllehet „gyakran – csalóka módon – valami balesetnek tűnik”, s akkor még a legélesebben bíralt,⁹³ az köszöntőjében „kisiklássá” szelődül. „Mi, akik a gondolkodókat tisztelni szeretnénk, nehezen tudjuk tudomásul venni, muszáj feltűnőnek vagy talán dühítőnek is tekintenünk, hogy Plátón, akár csak Heidegger, amikor emberi dolgokról van szó, tirannusokhoz és vezérekhez menekülnek. [...] Mert a tirannikus iránti vonzódás teoretikusan szinte minden nagy gondolkodónál felmutatható (Kant a nagy kivétel).”

A „menekülés” szó abszurd összefüggésben jelenik most meg: mint „MENEDÉK”,⁹⁴ mint a nagy gondolkodó oltalomkeresése, azé, „aki egyszer engedett a kísértésnek, hogy megváltoztassa a lakhelyét és »beavatkozzon« emberi dolgokba”.⁹⁵

Heidegger talán a tirannus és vezér Hitlerhez költözött, hogy nála menedékre találjon?! Viselkedése és magatartása a Harmadik Birodalomban Arendt méltatásában eltűnik a „gondolkodás birodalmának” „titkos királysága” mögött.

Ezzel ellentétben Arendt a *Wir Flüchtlinge*-ben az „eltűnés” egy méltatlan formáját tulajdonítja a zsidó „öngyilkosoknak”⁹⁶: „...az a mód, ahogy eltűnnek, csöndes és szerény; mintha bocsánatot akarnának kérni azért az indulatos megoldásért, melyet személyes problémáikra találtak. Általánosságban véle-

ményük szerint a politikai eseményeknek semmi közük sem volt egyéni sorsukhoz; jók voltak az idők vagy éppen rosszak, mindaddig bíztak a maguk személyiségében.⁹⁷

Zweig búcsúlevele arra mutat rá, hogy öngyilkosságát is – jóllehet csendes visszavonultságban történt – üzenetként értette, nevezetesen: mint mindenki jogát a maga életére és a maga halálára, szemben az olyan halállal, melyet tömeggyilkosok kényszerítenek ránk; Rilke *Imádságos könyvének* „A szegénység és halál könyve” című részében így fejezi ki ezt: „Saját halálát add meg, Istenem...”⁹⁸

Zweig öngyilkosságával utópiájának üzenetét nem hogy nem adta fel, hanem beteljesítette,⁹⁹ anélkül, hogy sejtette volna, beszéde a „világ szellemi összeomlásáról” „hét évtizeddel később az Egyesült Nemzeteknek a »civilizációk szövetsége« elnevezésű kezdeményezésévé fog válni”.¹⁰⁰ –

Még ha ez az utópia mindaddig „teljesületlen maradt is és talán nem is teljesíthető valóságunkban”, akkor is „regulatív eszme” lehet a kanti értelemben, amelyhez annak keresése igazodik, hogy melyek lennének megvalósulásának reális lehetőségei.

„Még ha a sötétségben csupán homályos foltjait látjuk is a reménynek, akkor is rá kell mutatnunk” – apellál Zweig azokra, akik meghallgatják.¹⁰¹ „E gondolatban Bloch és Zweig egyek: az utópia nemcsak jövő, megvilágítja a jelent is. [...] Egy másik, egy jobb élet utópiája mindig is forradalmi volt.”¹⁰²

Zweig búcsúlevelét valamennyi barátjához intézett üdvözléssel fejezte be: „Bárcsak meglátnák a hajnalt a hosszú éjszaka után! Én, aki túlságosan is türelmetlen vagyok, előre megyek. Stefan Zweig.”¹⁰³

Németből fordította: Vajda Mihály

JEGYZETEK

¹ Ez az írás Ernst Bloch és Stefan Zweig című előadásomra épül, melyet a következő konferencián tartottam: „The German-Speaking Intellectual and Cultural Emigration to the United States and United Kingdom. 1933–1945”, 3. szekció „Happy End?” a Bard College-ban, Annadale, New York, 2002. augusztus 13–15. Akkoriban a 9/11 következményeinek megsejtésére, manapság az Európába menekültek akut helyzetére, és egyes EU tagországok (köztük Lengyelország és Magyarország) elutasító, a határokat lezáró magatartására és egyet nem értésére való tekintettel ezt az írástomat mint esszét (nem említvén még Hannah Arendtet) publikáltam a *Dialogue and Universalism* című folyóirat XXVI. kötetében (2016, 2. szám, 223–229.), amely elhunyt ellenzéki barátom, Marek J. Siemek varsói filozófiaprofesszor emlékszámaként jelent meg. A 2016-os ludwigshafeni Bloch-konferenciára kiegészítettem az előadást Hannah Arendtre való hivatkozásokkal. Időközben azután megjelent Stephan Resch könyve, *Stefan Zweig und der Europa Gedanke* (Schriftenreihe des Stefan Zweig Centre Salzburg, 8.

kötet, Königshausen&Neumann, Würzburg, 2017), amelyben addigi kutatásaimat megerősítve, és részletesen dokumentálva látom. Ugyancsak 2017-ben jelent meg a következő könyv: *Stefan Zweig. A Unidade Espiritual Do Mundo – Conferencia Proferida No Rio De Janeiro Em Augusto De 1956* (Casa Stefan Zweig/Memória Brasil), melyre barátom, dr. Peter Sühling hívta fel a figyelmemet. Ebben kiadták Zweig a „Die geistige Einheit der Welt” című előadását (a *Welt* szó helyett eredetileg *Europa* szerepelt; 144–152., kiegészítve kézírásának faksimiléjével a 71. és 125. oldalak között). A kötetben Alberto Dines, a Casa Stefan Zweig elnöke és a *Tod im Paradies* című Zweig-életrajz szerzője, a „Der Schwanengesang des Utopiesammlers” címen tudósít Zweig e mindaddig nem hozzáférhető előadásának történetéről. Az erre való utalásokat és Stephan Resch gondos leírását írásom 2016-os változatába itt utólag illesztettem be.

² Ernst Bloch: *Spuren. Gesamtausgabe*, 1. köt. (a következőkben: GA 1). Frankfurt am Main, 1985. 90 sk.

³ Stefan Zweig: *A tegnap világa*. Európa, Budapest, 1981. Ford. Tandori Dezső. 15., 17.

⁴ Hannah Arendt: *Juden in der Welt von gestern*. Anlässlich Stefan Zweigs „Die Welt von gestern”. In: *Die verborgene Tradition: Acht Essays*. Frankfurt a. M., 1976. 86. Bloch ezt a helyzetet már „Symbol: Die Juden” című esszéjében is jellemzi, 1912/13. In: *Durch die Wüste. Frühe kritische Aufsätze*. Frankfurt am Main, 1977. 122 skk.

⁵ Vö. uo. 85.

⁶ Zweig 1981. 152–179.

⁷ A német *er-fahren* szó mindkét értelmet kifejezi.

⁸ Bloch, GA 1. 80 sk.

⁹ Vö. Ernst Bloch: *Das Prinzip Hoffnung*. GA 5. köt. (a továbbiakban GA 5). Frankfurt am Main, 1985. 439 skk.

¹⁰ Zweig 1981. 370.

¹¹ Magyarul: Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2007. Ford., jegyz. Mesterházi Miklós.

¹² Vö. Barbara Smitmans-Vajda: *Die Bedeutung der Bildenden Kunst in Georg Simmels Philosophie*. Disszertáció, Tübingen, 1994 (Aachen, 1997. 151 sk.). Lásd ehhez még: Arno Münster szerk.: *Tagträume vom aufrechten Gang*. Sechs Interviews mit Ernst Bloch. Frankfurt a. M., 1977. 35 sk.

¹³ Zweig 1981. 215.

¹⁴ Uo. 211. Vö. még Resch 2017. 95., ahol a szerző Zweig 1914. szeptember 12-ei bejegyzésére hivatkozik. „Nem tudok beszélni az emberekkel: Valamennyien hozzászögeztek magukat egy idiotikus és egyáltalában nem igazi patriotizmushoz. S ehhez jön még a cenzúra, az ős rossz.”

¹⁵ Zweig 1981.

¹⁶ Uo. 231.

¹⁷ Uo. 232.

¹⁸ Vö. még Zweig 1981. 233. Zweig itt a defetista tragikus szituációját ábrázolja, melyben meggyőződése szerint ő maga is volt. Lásd ehhez Resch 2017. 126 skk. és 141., a Jeremiásról szóló fejezetet, s benne Zweig vitatott írását, a „Bekenntnis zu Defaitismus”-t, melyet a Nobel-békedíjas Alfred H. Fried 1918-ban a *Friedens-Warte* egy különszámában publikált.

¹⁹ Ernst Bloch: *Emir Franco als Nationalist* (1936). In: *Politische Messungen, Pestzeit, Vormärz*. Gesamtausgabe, 11. köt. (a következőkben: GA 11). Frankfurt am Main, 1985. 145.

²⁰ Zweig 1981. 370.

²¹ Uo. 369.

²² Gondolat, Budapest, 1989. Utószó Mesterházi Miklós, ford., jegyz. Bendl Júlia.

- ²³ In: Münster szerk. 1977. 63.
- ²⁴ GA 5. 430.
- ²⁵ Zweig 1981. 370.
- ²⁶ Blochnál itt „az emlékezet egyfajta produktív sémájáról van szó, „a hatékonyság- és a történelmen belüli értékvonatkozás kategóriáiról”. Hiányolja, hogy ez „regényekben” mind- eddig semmiféle irodalmi megfogalmazást nem kapott” (Ernst Bloch: *Thomas Münzer als Theologe der Revolution*. Gesamtausgabe, 2. köt. (a következőkben: GA 2). Frankfurt am Main, 1985. 13 sk.). Münzerről szóló könyvében meg- próbálta kiküszöbölni ezt a hiányosságot. Zweig „életrajzi regényeket” írt. Nála a *Rotterdami Erasmus* és a *Montaigne* tartoznak ide.
- ²⁷ A Thomas Münzerről szóló könyvet Bloch már akkor elter- vezte, amikor a *Geist der Utopie*-n dolgozott (vö. Münster szerk. 1977. 45., lásd ehhez még Bloch „utólagos megjegy- zését” Münzer könyvéhez: GA 2, 230.).
- ²⁸ GA 2. 14.
- ²⁹ Uo. 25.
- ³⁰ Uo. 188.
- ³¹ Uo. 27.
- ³² Uo. 113 sk.
- ³³ Uo. 27.
- ³⁴ Stefan Zweig: *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam* (1938). Frankfurt am Main, 1993. Magyarul: *Rotterdami Erasmus diadala és bukása*. Budapest, 1934.
- ³⁵ Uo. 13.
- ³⁶ Uo. 18 sk.
- ³⁷ Uo. 16.
- ³⁸ 1939. július 17ei naplóbejegyzés. In: Stefan Zweig: *Tagebü- cher*. Frankfurt am Main, 1984. 472.
- ³⁹ Uo. 456.
- ⁴⁰ Uo. 458.
- ⁴¹ Stefan Zweig: *Montaigne*. Frankfurt am Main, 1995. 7.
- ⁴² Uo. 8.
- ⁴³ Uo. 9.
- ⁴⁴ Az itt következőket, azaz Hannah Arendt teóriájának Ste- fan Zweig és Ernst Bloch életével és művével való konfron- tációját illetően rá kell mutatnom arra, hogy Hannah Arendtnek az „asszimilációt” illető téziseit, melyeket Rahel Varnhagenről szóló könyvéből átvesz a *Wir Flüchtlinge* című írásába, valamint a Stefan Zweigről szóló esszéjébe, akkor dolgozta ki, amikor cionista befolyás alatt állt. Karl Jaspers- hez írott levelében 1952. szeptember 7-én némi önkritikával ezt írja: A könyvet „az asszimilációt” illető cionista kritikára építve írtam, melyet magam is osztottam, s amelyet még ma is, lényegét tekintve, jogosultnak tartok. Csakhogy ez a kri- tika politikailag éppoly értetlen, mint az, amit bírált. Személyesen persze számomra a könyv sok tekintetben – és éppen ezek miatt –, idegen; mindenekelött hangnemében, a reflexió milyenségében. A zsidó tapasztalatot illetően azon- ban nem, melyet nagy nehezen elsajátítottam. Otthonról jövet egyszerűen naiv voltam; az úgynevezett zsidókérdést unalmasnak találtam [...] Ma is az a véleményem, hogy a zsidók a társadalmi asszimiláció és az állami emancipáció feltételei között nem tudnak »élni«. Rahel élete számomra ennek bizonyítéka...”. Hannah Arendt: Brief vom 7. Sep- tember, 1952. In: Lotte Köhler – Hans Saner szerk.: *Hannah Arendt–Karl Jaspers Briefwechsel 1926–1969*. München–Zürich, 1987. 233 sk. Ezenkívül lásd még Arendt esszéit a *Die ver- borgene Tradition* című könyvében: „Aufklärung und Juden- rage” (első megjelenés: 1932) és „Zionism Reconsidered” (első megjelenés: 1945), továbbá írásait in: *Israel, Palästina und der Antisemitismus*. Szerk. Eike Geisel – Klaus Biter- mann. Berlin, 1991.
- ⁴⁵ Zweig 1981. 383. Zweig a többi között elmesélt egy abszurd „epizódot”, amely 84 éves anyja halálával függött össze, mi- alatt ő távol volt otthonról: halálos ágyához vele lenni és őrizni Zweig unokatestvére jött el, mert anyja nem zsidó ápolónője, aki különben gondoskodott róla, büntetés terhe mellett nem maradhatott egy zsidóval egy fedél alatt: faj- gyalázás lett volna!
- ⁴⁶ Uo. 382 skk.
- ⁴⁷ *The Menorah Journal*, 36 (1943), no. 1. Én a következő ki- adásból idézem: Hannah Arendt: *Wir Flüchtlinge*. Mit einem Essay von Thomas Meyer. Stuttgart, 2016. 39.
- ⁴⁸ Lásd 1. lábjegyzet.
- ⁴⁹ Zweig 1981. 382.
- ⁵⁰ A mai szigorú lengyel törvényhozás szerint Hannah Arendt- nek ezért a megfogalmazásért pénzbüntetéssel vagy akár három évig terjedő börtönbüntetéssel kellene számolnia, ha- csak a „művészet és tudomány” aspektusából nem tekintenék kivételnek!
- ⁵¹ Arendt 2016. 9 sk.
- ⁵² Uo.
- ⁵³ Zweig 1981. 384 sk.
- ⁵⁴ Levél Richard Dehmelnek, 1919. július 12. In: Stefan Zweig: *Briefe, 1914–1919*. Szerk. Knut Beck – Jeffrey B. Berlin – Natascha Weggenbach-Feggeler. Frankfurt am Main, 1998. 287.
- ⁵⁵ Vö. Zweig 1981. 371.
- ⁵⁶ Zweig beszámol személyes találkozásaiival Theodor Herzl- le és a Herzl-túlnövő mozgalomról, amely „természetesen nem a jólétben élő, gyarapodó polgári zsidóság köréből zú- dult rá, hanem a roppant keleti tömegek sötét galíciai vilá- gából, a lengyel, az orosz proletár zsidóság gettóiból.” (Zweig 1981 102.) Temetéséről: „...sosem érződött egyér- telműbben” hogy „itt egy nagy mozgalom vezére száll a sírba.” (Zweig 1981. 107.) Zweig, bár szimpatizált a cionis- ta mozgalommal, híveinek állandó meghasonlottsága miatt nem csatlakozott hozzá. Vö. részletesebben Stephan Resch: *Die frühe Beschäftigung mit dem Judentum (1900–1917)*. In: Resch 2017. 81–89.
- ⁵⁷ Zweig ismeri az ilyenfajta „panaszzkodást”, nemcsak a „get- tóproletariátussal” kapcsolatos tapasztalatai alapján, hanem saját környezetéből is. Josef Rothnak írja 1936 március 31- én, Londonból: „Ne a kiadókat hibáztassa, ne a barátait szidja, de azt se tegye, hogy saját mellét veri, hanem legyen végre bátorsága ahhoz, hogy bevallja: bármilyen nagy költő is, anyagi értelemben egy szegény kis zsidó...” (Stefan Zweig: *Briefe an Freunde*. Frankfurt am Main, 1978. 273.). Személyesen Zweig, ahogy Arendt is, amennyire tudott, se- gített azokon, akik sürgős segítségre szorultak, különösen a számkivettségben .
- ⁵⁸ Arendt 2016. 23., 29. 31.
- ⁵⁹ Bernard Lazare-ról a *Die verborgene Tradition* című könyvé- ben ír Arendt. „Lazare azt akarta, hogy a zsidó »páriaként« védje meg magát [...] mert minden teremtménynek köte- lessége, hogy szembeálljon az elnyomással. [...] . Politi- kailag a pária, aki nem vált lázadóvá, maga is felelős volt azért, hogy elnyomják, s ezzel azért is, hogy benne az em- bert meggyalázzák. Ettől a gyaláztatótól nem szabadít meg sem a művészet, sem a természet.” – Amit Bloch általános- ságban mond a „tűrőkről”, azt itt Arendt csak a zsidókra vonatkoztatja. Lazare szerint, mondja Arendt, a pária „snorrrrré” lesz, aki elvesztette méltóságát, s „demoralizá-

- lódott”, „a jötevők segítségével avanszált párvenűk nyomában vánszorog” (Arendt 1976. 62.). A „snorrerhez” lásd Bloch elbeszélését: *Eine chaostheoretische Geschichte*. In: Münster szerk. 1977. 58 sk.
- ⁶⁰ Arendt 2016. 35.
- ⁶¹ Arendt már 1930-ban foglalkoztatta a zsidó egzisztencia. Vö. *Briefwechsel* 1987. 46–48. és 725.: Jaspers levelének (1930. március 20.) tanúsága szerint Hannah elküldte neki az előadását, melyben Rahel zsidó egzisztenciájával foglalkozott. Ez azonban Jaspers hagyatékából nem került elő, lásd ehhez Hannah válaszát, 1930. március 24.
- ⁶² Először a *Sechs Essays* című esszégyűjteményben jelent meg, 1948-ban, Heidelbergben.
- ⁶³ Arendt 1976. 81.
- ⁶⁴ Lásd ezen írás 2. lábjegyzetét.
- ⁶⁵ Münster szerk. 1977. 26.
- ⁶⁶ Bloch 2007. 396.
- ⁶⁷ Bloch, GA 2. 230.
- ⁶⁸ Bloch, GA 5. 1378.
- ⁶⁹ Uo, 1381.
- ⁷⁰ Bloch, GA 5, 1378–1381. Lásd ehhez Barbara Smitmans-Vajda: *Krisis und Katharsis – Philosophie und Macht. Mesotes, Zeitschrift für philosophischen Ost-West Dialog* 2 (1994). 232 sk. (Görlitzben az Ernst Bloch-Assoziation összejöveteleén 1993. május 22-én tartott előadásom átdolgozott változata.)
- ⁷¹ Münster szerk. 1977. 111.
- ⁷² Arendt: 2016. 26.
- ⁷³ Uo. 34.
- ⁷⁴ Uo. 10 sk.
- ⁷⁵ Arendttel ellentétben Bloch megkülönböztet „két nehéz alaptípust”: az első teljesen elfordul a német nyelvtől „pszichológiailag ez érthető, különösen a zsidó bevándorlóknál [...] micsoda sokk, micsoda rémségek, amiket megélték”. A második típus „meg akarja tartani régi létét és tudatát, mintha az Egyesült Államokba való beutazással mi sem történt volna.” (GA 11. 295.)
- ⁷⁶ Vö. 1. lábjegyzet.
- ⁷⁷ Közéjük tartozott Thomas és Heinrich Mann, Walter Benjamin, Nelly Sachs, Hilde Domin és mások. Paul Celan, Franciaországban, ahová 1948-ban emigrált, szeretett német anyanyelvén írta líráját, jóllehet az a németországi gyilkosok nyelvété lett. Ehhez mindenképp *Halálfigura* című versében találta meg a maga *saját* nyelvét.
- ⁷⁸ Münster szerk. 1977. 70.
- ⁷⁹ Zweig 1984. 456.
- ⁸⁰ Uo. 436.
- ⁸¹ Zweig búcsúlevele.
- ⁸² Arendt 2016. 29.
- ⁸³ Uo. 19.
- ⁸⁴ Münster szerk. 1977. 50.
- ⁸⁵ *Briefwechsel* 1987. 77. Lásd még Arendt levele Gershom Sholemhez, 1941. október 17-én, melyben „az első öngyilkosságokról” ír, melyet „internáltak követnek el a németektől menekülve”, továbbá Benjamin pánikállapotairól, öngyilkossági készletéről és arról, hogy ő ezt „energikusan ellenzi”. Arendt itt arról is hírt ad, hogy Benjamin az angol nyelvet nagyon nem szerette, s „rettegése Amerikától leírhatatlan” volt. In: *Arendt und Benjamin, Texte, Briefe, Dokumente*. Szerk. Detlev Schöttker – Erdmut Wizisla. Frankfurt a. M., 2006, 151–155.
- ⁸⁶ Arendt 1976. 91.
- ⁸⁷ Levél Klaus Mann-nak, 1933. május 15. In: Zweig 1978. 228.
- ⁸⁸ Klaus Mannhoz írott 1933. június 19-i levelében Zweig sikra száll „egy nagy folyóirat mellett, amellyel, hogy valamennyi kiadó összefogjon, mert együtt az elszigetelt szerzők egy világhatalmat képviselnek; míg egyenként aligha képes bárki is egy valóban nagy kiadót fenntartani. [...] Az a reményem, hogy mind materiális mind pedig morális értelemben valami nagyon fontos jöhetne létre [...], röviden: *abszolút kötelességnek érzem az idővel és a jövővel szemben*, hogy húsz vagy huszonöt közéleti ember egy ilyen sorsteli órában egyszer összejöjjön...” Uo. 231 sk.
- ⁸⁹ Hannah Arendt: *Vom Leben des Geistes*. München, 1993. 90. és 130.
- ⁹⁰ Pindaroszt Arendt Heideggerrel való találkozásakor is idézi, ahogy egy levelében 1969 karácsonyán írja, a *Zur Sache des Denkens* elolvasásáról. In: Ursula Lutz szerk.: *Hannah Arendt und Martin Heidegger, Briefe 1925–1979*. Frankfurt a. M., 1998. 195.
- ⁹¹ „Ahogyan te olvasol, nem olvas más, és előtted sem olvasott senki” – írja Arendt Heideggernek, 1974. július 26. Uo. 250.
- ⁹² Uo. 181 skk., 330 skk.
- ⁹³ *Briefwechsel, 1926–1969*. 1987. 84.: „Abban a pillanatban, amikor ezen írás alá odaírta a nevét, le kellett volna, hogy mondjon. [...] Akármilyen hülyének is akarja tekinteni valaki, ezt a történetet csak-csak meg tudta érteni. Ennyi felelősséget tulajdoníthatunk neki. [...] S minthogy tudom, hogy ez a levél és ez az aláírás őt [Husserlt] majdnem megölte, nem tehetek mást, mint hogy Heideggert potenciális gyilkosnak tartom.” Arendt itt Heidegger leveléről beszél, melyet Jaspers sejtése szerint „az idő tájt minden rektornak a rezsim által kirekesztettekhez írnia kellett” (Jaspers Arendt-hez, 1946. június 9., *Briefwechsel* 1987. 79. Lásd még Jaspers Arendt-hez: „Heidegger megítélését illetően osztom a véleményében – sajnos...” (uo. 99.). Heidegger Husserlrel szembeni magatartásáról Arendt angol szövegében – „What is Existenz Philosophy?” – megjegyzi: „Heidegger »tanárának és barátjának« megtiltotta, hogy betege a lábát a fakultásra, mert »zsidó volt«.” (Arendt 1948. 732. 3. lj.)
- ⁹⁴ *Flucht*: menekülés, *Zu-Flucht (Zuflucht)*: menedék, oltalom. – Ford.
- ⁹⁵ Lutz szerk., 1998. 191. Figyelemre méltó Arendt megjegyzése (22.), ahol Heidegger „tévedéséről” beszél: „Ennek a kisiklásnak, melyet ma [...] többnyire »tévedésnek« neveznek, számos aspektusa van. [...] a tévedés tartalma jelentősen különbözik azoktól, amelyek akkoriban mint »tévedések« mindennaposak voltak. [...] Ez a tévedés jelentéktelen szemben azokkal a sokkal döntőbb tévelygésekkel szemben, melyek abban állottak, hogy a Gestapo pincéit és a koncentrációs táborok kínzókamráit, melyeket közvetlenül a Reichstag égése után létrehoztak, állítólag sokkal jelentősebb valóság régiók irányába elkerüljük.” (Uo. 332.)
- ⁹⁶ Arendt 2016. 19.
- ⁹⁷ Uo. 19.
- ⁹⁸ Nemes Nagy Ágnes fordítása.
- ⁹⁹ A *voll-entete* ige áll itt, ami 'befejezni'-t, 'beteljesíteni'-t jelent – az *enden* van benne, ami 'befejeződni'-t jelent. – A ford.
- ¹⁰⁰ Vö. *Stefan Zweig* 2017. 27. és ugyanott lásd a megjegyzését a 29. oldalon.
- ¹⁰¹ Uo. 2.
- ¹⁰² Münster szerk. 1977. 123.
- ¹⁰³ Ezen írás korlátozott keretei nem engedik meg, hogy részletesen elemezzem Zweig „nem-politikai magatartását”. Helyette mindenképp Stephan Resch „összefoglalására” utalok, Resch 2017. 294–303.